

УТИЛІТАРИЗМ ДЖЕРЕМІ БЕНТАМА ТА ВИТОКИ АНГЛІЙСЬКОГО ПРАВОВОГО ПОЗИТИВІЗМУ

Статтю присвячено дослідженню формування філософсько-правової доктрини англійського філософа Джеремі Бентама та її впливові на формування англо-американського правового позитивізму

Якщо спробувати виокремити в сучасній англо-американській філософсько-правовій думці найвпливовішу течію, нею напевне виявиться правовий позитивізм або аналітична юриспруденція (обидва поняття вживаються як синоніми: позначаючи той самий тип теоретико-правового мислення, вони лише вказують на певні, щільно пов'язані, його риси). Середина ХХ сторіччя була позначена палкими дискусіями навколо засадничих принципів і понять правового позитивізму на сторінках англійських та американських видань. Навіть мислителі, яких аж ніяк не можна було запідозрити у прихильності до аналітичної юриспруденції, мусили вигострювати свою аргументацію у полеміці з прибічниками правового позитивізму. Імена центральних героїв цих дискусій — Г. Харта, Р. Дворкіна, Л. Фуллера й понині посідають центральне місце в розвідках сучасних теоретиків права Англії та США. Зазначимо, що поширенню правового позитивізму цілком відповідає й ґрунтовність та систе-

матичність критики, що її він зазнавав. Проте, впадає в око, що ця критика аж ніяк не похитнула позицій аналітичної юриспруденції, яка виявляє вражаючу життєздатність у англо-американському правовому середовищі. Це, напевно, можна пояснити глибокою вкоріненістю правового позитивізму в британській правовій, навіть філософській свідомості. Отож, якщо ми хочемо зрозуміти причини нинішнього домінування цієї течії, нам доведеться звернутися до його історичних витоків. Загально визнаним фундатором правового позитивізму вважається Дж. Остін, проте й самого Остіна можна зрозуміти цілком лише через звернення до його філософських натхненників, серед яких постаттю номер один є, безсумнівно, Джеремі Бентам — класик англійського утилітаризму, що заклав підвалини позитивістського підходу до аналізу природи права. "Бентам останнім з філософів англо-американського напрямку запропонував теорію права, що є загальною. В його праці,— пише

Р. Дворкін,— можна знайти концептуальну і нормативну частину загальної теорії права, а в останній — чітко виражені теорії легітимності, законодавчої справедливості, судочинства та оспорювання, причому, всі вони належним чином пов'язані в рамках політико-моральної теорії утилітаризму та загальнішої метафізичної теорії емпіризму. Надалі кожен компонент цієї загальної теорії був розвинутий і відшліфований цілою низкою теоретиків-юристів, проте домінуюча теорія права і в британській, і в американській правових школах залишається бентамістською".¹

Коротко зупинимось на біографії Бентама, тією мірою, якою це потрібно для розуміння його філософсько-правової теорії.

Джеремі Бентам народився в Лондоні 15 лютого 1748 року. Його дід та батько були присяжними повіреними. Саме від батька Бентам успадкував дух просвітницького раціоналізму, який контрастував у їхній родині з релігійною забобонністю матері. Життя Бентама припало на бурхливу добу великих соціальних, політичних та економічних змін. Індустріальна революція із зумовленими нею фундаментальними економічними та соціальними зрушеннями, зростання середнього класу, революції у Франції та Америці — усе це відбилося у Бентамових роздумах щодо існуючих політико-правових інституцій. 1760 року Бентам вступив до Квінз Коледжу в Оксфорді, де, зокрема, відвідував лекції видатного британського правника, першого професора Англійського права в Оксфорді Вільяма Блекстоуна, чий славетні "Коментарі до законів Англії"² ще до початку ХХ століття склали фундамент правничої освіти в Британії та Сполучених Штатах. У майбутньому саме полеміка з Блекстоуном стане одним з вихідних пунктів філософсько-правового вчення Бентама. По закінченні освіти в Оксфорді у 1764 році, Бентам студював право у Лінкольнз Інн в Лондоні. Попри здобуту кваліфікацію правника-практика, він ніколи не практикував. Натомість він віддав майже усе життя написанню праць, присвячених правовій реформі, однак, хоч як це дивно, майже не докладав зусиль, аби написані праці було видруковано.

Бентам провів життя в інтенсивних студіях, часто проводячи від восьми до дванадцяти годин біля столу. Хоча більшість його найвідоміших праць присвячено теоретичним проблемам права, Бентам був активним полемістом й інколи долучався до розробки проектів, що пропонували численні "практичні" ідеї щодо реформування соціальних інституцій. В його найважливішій теоретичній праці — "Вступі до принципів моралі та законо-

давства"(1789)², в якій, за його словами, відображено "великий принцип щастя", сформульовано й розроблено моральну теорію, а також здійснено спробу побудови правової теорії на засадах принципів утилітаризму.

У 1781 році, завдяки дружбі з графом Шелбурном, Бентам заприятелював з провідними правниками та політиками — представниками партії вігів. І хоча дехто з них захоплювався його ідеями вже тоді, значно ширшого визнання вони здобули з часом. Загалом, з практичним визнанням його ідей, Бентамові, який обстоював принципи утилітаризму й якнайменше хотів лишатися кабінетним вченим, не пощастило. Так, у 1788 році він приєднався до свого брата Семюеля в Росії, де почав із незвичною навіть для нього активністю просувати свої ідеї й розробив план нині вкритого ганьбою "Паноптикону" — в'язниці, де всі в'язні постійно перебували під наглядом прихованих охоронців — проект, яким він сподівався зацікавити Катерину II, проте — марно. Після повернення до Англії і впродовж наступних двадцяти років він продовжує (безуспішно та вкрай збиткове для себе) пропагувати ідею "Паноптикону". На щастя, спадок, отриманий 1796 року, врятує його від фінансової катастрофи та забезпечить матеріальну стабільність. Наприкінці 1790-х років його теоретичні праці починають справляти помітніший вплив на перебіг правових реформ, хоча цей вплив був значно сильнішим на континенті (1792 року Бентам став почесним громадянином Французької республіки, а його праця "Теорія законодавства" була вперше видрукована французькою його швейцарським послідовником Ет'єном Дюмоном у 1802 році).

Стосовно міри впливу Бентама на британську політику досі точаться дискусії. Хоча він критикував політику як торі так і вігів, як і реформ 1832 (яким сприяв учень Бентама лорд Генрі Брогем), подальші реформи (такі, як введення таємного голосування, яке обстоював приятель Бентама Джордж Грот)³ відобразили бентамівський вплив. Цей вплив дається взнаки й досі. Сучасна філософська та економічна англійська лексика багато в чому завдячує бентамовій налаштованості на словотворення (чи радше слововпровадження). Серед його послідовників слід згадати Джеймса Міля та його сина — видатного теоретика утилітаризму Джона Стюарта Міля (чийми зусиллями було видано ранні твори Бентама) й, нарешті, класика аналітичної юриспруденції Джона Остіна.

По своїй смерті у Лондоні 6 червня 1832 року Бентам лишив десятки тисяч (!) сторінок рукописів, а також великий спадок, який пішов на фінан-

¹ Дворкін Р. Серйозний погляд на права.— К., 2000.— С. 9.

² У цій статті використовується електронне видання цієї праці: A BENTAM HYPERTEXT. Introduction to the Principles of Morals and Legislation: <http://www.la.utexas.edu/labyrinth/ipml/ipml.toc.html>. Дали: Intr.

³ Йдеться про першу парламентську реформу 1832 року, про другу (1867) та третю (1884) реформи.

сування новоутвореного Університетського Коледжу в Лондоні, створеного для осіб, недопущених до університетської освіти (нонконформістів, католиків, юдеїв). Серед філософських традицій, які справили відчутний вплив на формування філософського світогляду Беніама, слід передусім відзначити французьке просвітництво (попри вельми суперечливий характер цього впливу — подекуди до повного відторгнення центральних ідей, як от ідеї невід'ємних природних прав особи) та британський емпіризм і політичну філософію. Так, Дж. Лок справив вплив на Беніама насамперед у методологічній площині, зокрема, своєю налаштованістю на концептуальну прозорість та сувору логічність філософського подуму. Від Д. Г'юма Беніам запозичив ідеї психологічного асоціативізму та принцип користі, що на той час здебільшого наголошувався в працях теологів. Варто лише згадати сучасника Беніама, британського теолога Вільяма Пейлі, який у своїй праці "Принципи моральної та політичної філософії" (1785) намагався поєднати утилітаризм з індивідуалістичним гедонізмом і теологічним автократизмом. Нарешті, цілком очевидним є також вплив з боку філософсько-правової теорії Т. Гобса, що позначився на беніамівському тлумаченні природи права та законодавства.

Беніама цілком можна вважати попередником аналітичної юриспруденції саме з огляду на його методологічні орієнтації. Аналітизм та емпіризм беніамівського філософування найвиразніше виявляється в його критиці поширеного на той час типу етичного та правового мислення. Головною метою його критики було те, що він називав "фікціями", зокрема, правовими фікціями. На думку Беніама, розглядати якусь частину або аспект речі відокремлено від самої речі, означає піддавати себе неминучій загрози омани та помилок стосовно природи речей внаслідок невиправданого слововжитку понять-фікцій. Хоча у певних випадках такі "фікційні" поняття як "відношення", "право", "влада" або "володіння" можуть використовуватися цілком слушно, у більшості випадків їхнє первинне виправдане значення давно забуте, а самі поняття вживаються через недбалість та за звичкою. У такому "знеціненому" вигляді поняття можуть вживатися й надалі, хоча насправді від них давно слід було відмовитись. Отож, Беніам прагне, наскільки це можливо, позбутися правових фікцій, зокрема таких, як суспільна угода, через посилання на яку в ті часи намагалися пояснити появу закону як такого. Він сподівався, що аналітичне прояснення та обґрунтування правничого слововжитку дозволять уникати вживання термінів-фікцій.

З таких методологічних позицій Беніам намагався здійснити аналіз людської натури, оскільки,

на його думку, це є єдиним ключем до наукового пояснення природи моралі та законодавства. Подібно до природи, яка може бути поясненою через посилання на закони фізики, людська поведінка може бути поясненою через посилання на два первинні мотиви — насолоду й страждання. Ця теорія зазвичай характеризується як "психологічний гедонізм".

Беніам припускає, що не існує прямих доказів саме щодо такої структури людської мотивації, проте він переконаний, що на практиці всі люди приховано керовані саме цими мотивами. На початку "Вступу до принципів моралі та законодавства" він пише: "Природа віддала людство під владу двох суверенних володарів — насолоди й страждання. Лише вони вказують, що ми мусимо робити, так само як визначають, що ми зробимо. Норми добра і зла, з одного боку, та ланцюг причин і наслідків, з іншого, припнуті до їхнього трону. Вони правлять нами в усьому, що ми робимо, в усьому, що ми кажемо, в усьому, що ми мислимо: будь-які наші зусилля, спрямовані на те, аби позбутися цієї залежності, слугують виключно її демонстрації та підтвердженню".¹ Отже, за Беніамом, насолода та страждання не лише пояснюють людські дії, а й визначають особисте благо. Воно може мати виключно індивідуальний характер і знаходити відображення в шкалі цінностей, що її людина вибудовує на фундаменті особистих мотивів насолоди й страждання.

З цим фундаментальним гедонізмом щільно пов'язаний погляд на індивіда як на втілення раціональної самозацікавленості — беніамівський психологічний егоїзм. У "Книзі оман" (1824) Беніам писав: "У кожному людському подихові... особистий інтерес домінує над суспільним інтересом; для кожного його власний інтерес вищий за інтерес цілого загалу".² Засадничим для існування індивідів є власне благополуччя, і розум, як природна властивість людини, призначений сприяти досягненню цієї кінцевої мети.

Беніам сподівається, що людська природа може бути адекватно змальована без посилань на суспільні відносини. По-перше, ідея "відношення" є ніщо інше, як "фіктивне узагальнення", хоча й корисне для "зручності розмірковування". Більше того, він стверджує, нібито і "суспільство є фіктивною цілісністю" й нічим більше, як лише "сумою інтересів багатьох індивідів, що утворюють його", а поняття "індивід" за своїм обсягом окреслене межами окремої біологічної істоти. На думку Беніама, індивід, основна одиниця соціальної сфери, є атомом, поза і над яким не існує жодної "самості", чи то "індивідуальності". Відносини особи з іншими не суттєві й є необхідні лише з огляду на потреби індивідуального буття.

¹ Intr. Chptr. 1.1.

² *Bentham J. The Book of Fallacies* — London, 1824 — P. 392—393.

Запропонована Бентамом концепція людської природи ґрунтувалася на психологічному асоціативізмові, що завдячував своїм поширенням на британському філософському ґрунті Девідові Гартлі та Девідові Г'юму. Бентамівський аналіз "звичаю", суттєвий для його розуміння політичного суспільства, віддзеркалює асоціативістські ідеї. Так, на його думку, насолода та страждання є об'єктивними станами й можуть вимірюватися за їхньою тривалістю, інтенсивністю, виразністю, безпосередністю, чистотою та продукованими наслідками. Це поширюється як на аналіз окремих психологічних станів особи, так і на їхнє порівняння.

Нарешті, бентамівське тлумачення людської природи обертається не лише онтологічним та психологічним, а й моральним індивідуалізмом, для якого людський індивід є не лише джерелом цінностей, а й найвищою цінністю для себе самого.

Морально-правову теорію Бентама визначають три головні характеристики: принцип найвищого щастя, універсальний егоїзм та отожднення інтересу індивіда з загальним інтересом. Хоча ці риси його вчення проходять червоною ниткою крізь всю його творчість, з особливою виразністю вони сформульовані саме у "Вступі до принципів моралі та законодавства", де Бентам намагався сформулювати раціональні засади політичної, правової та моральної реформи.

Все моральне вчення Бентама підпорядковане тому, що в різні періоди творчості він називав "великим принципом щастя" або "принципом користі". The principle of utility — поняття, що і дає назву цілому напрямкові утилітаризму.¹ Обстоюючи цей принцип, він не просто посилається на практичну корисність певних речей або вчинків, а вказує на те, якою мірою ці речі або вчинки можуть сприяти загальному щастю. Отож **морально належним виявляється те, що сприяє якнайбільшому щастю якнайбільшій кількості людей**, тоді як щастя вимірюється наявністю насолоди або відсутністю страждання. Будь-які вчинки мають оцінюватися у відповідності з принципом користі, тобто, наскільки вони сприяють помноженню щастя. Відповідно морально негідним є все, що зменшує кількість щастя. Зазначимо, що на такому "кількісному" підході до вимірювання щастя Бентам наголошує цілком серйозно, встановлюючи

прямий зв'язок між мірою щастя та ступенем насолоди. В майбутньому це даватиме його численним критикам підстави для звинувачень у примітивному натуралізмі².

Як бачимо, моральна теорія Бентама є прямим віддзеркаленням його психологічного вчення про головні мотиви поведінки індивіда. З них, проте, майже неможливо зробити жодних висновків, що обґрунтовували б необхідність для індивідів не лише прагнути, а й навіть просто рахуватися із щастям інших. Отож для обґрунтування ідеї загального щастя Бентамові доводиться навести низку нових аргументів. Так, він стверджує, що всі люди свідомо чи несвідомо керуються в своїй діяльності принципом користі: доказом тому слугують прості спостереження за людською поведінкою, спрямованою на досягнення максимальної насолоди. Далі, якщо насолода є благом, вона є благом безвідносно до того, чиєю саме насолодою вона є. Отже моральне прагнення до збільшення насолоди не незалежно від специфічних інтересів окремої персони. Бентам також стверджує, що індивідам доречно прагнути щастя для інших, з якими в реальності вони нерозривно пов'язані (хоча він цілком тверезо усвідомлює, з якою легкістю індивід може нехтувати загальним благом). Оскільки далеко не для кожного зв'язок особистого щастя із загальним благом є очевидний, кодифікацію такої "ідентифікації інтересів" він вважає одним із завдань законодавця.

Бентам наголошує на великих практичних перевагах моральної філософії, ґрунтованої на принципах утилітаризму. Так, порівняно з іншими моральними принципами, принцип користі цілком прозорий, піддатний відкритій критиці і є дуже зручний як засіб розв'язання конфліктів інтересів, Кількісна оцінка міри насолоди чи страждання, спровокованих певними діями, т. зв. "гедонічна калькуляція", може бути засобом встановлення дійсного рівноправ'я індивідів. Утилітарний принцип ґрунтується на твердженні, що будь-яка особа варта того самого, що й будь-яка інша, і що у "калькуляції загального щастя" в одній особі вбачують лише одну особу й не більше того. Етика перетворюється на практичне "мистецтво скеровувати дії людини на досягнення якнайбільшого щастя для всіх зацікавлених"³. Таким чином, за Бентамом, не виникає жодного конфлікту між психологічним

¹ З приводу місця Бентама в історії утилітаризму Б. Рассел писав: "У цій доктрині, яку стали називати "утилітаризмом", нема нічого нового. Ще 1725 р. її обстоював Гатчінсон. Бентам приписує її Прістлі, однак той не дуже наполягав ні своєму авторстві. Фактично вона була і в Лока. Вага Бентама не в тому, що він виробив доктрину, а в її сміливому заосуванні для розв'язку різноманітних практичних проблем". (Рассел Б. Історія західної філософії.— С. 645).

² Заради справедливості не можна не навести і зразок сучасної схвальної оцінки цієї ідеї, яка, мабуть, таки заторкує певні струни англосаксонської душі: "Велика очевидна перевага цього принципу полягає в тому, що він дозволяє розглядати етику в кількісному вираженні. Можна запровадити одиниці виміру насолоди чи болю, ... завдяки яким вдається порівнювати між собою різні способи дії. Бентам ... думав про "коефіцієнт щастя", спираючись на який, всі питання, котрі можна сформулювати, розділялися б на правильні й хибні". (Стратон Р. Коротка історія нової філософії.— К., 1998.— С. 250).

³ Intr.Chptrl?. I.I.

гедонізмом, етичним егоїзмом та принципом найвищого щастя. На цьому утилітаристичному етико-психологічному фундаменті Бентам і будує свою правову доктрину. Зазначимо, що, усвідомлюючи зв'язок моралі та права, він чітко розмежує сфери їхньої компетенції: наскільки принциповим це було для Бентама свідчить те, що саме з'ясуванню границь між приватною етикою та мистецтвом законодавства й галузями юриспруденції він закінчує свою головну працю. "Приватна етика,— пише Бентам,— вчить, як людині просуватися до якоїсь найбільшого особистого щастя, керуючись власними мотивами. Мистецтво законодавства (яке може розглядатися як одна з галузей юриспруденції) вчить тому, як багатьом людям, об'єднаним у спільноту, просуватися до найвищого щастя всієї спільноти у відповідності з мотивами, на які спирався законодавець"¹. Розмежування моралі та права стане одним з висхідних принципів аналітичної юриспруденції у вигляді так званого *separability thesis*, який у представників крайнього правничого позитивізму (*hard positivism*) доходить до повного заперечення можливості наявності будь-якого моральнісного змісту в нормах права².

Філософсько-правові погляди Бентама часто дають підстави вважати його чільною постаттю в групі так званих "філософських радикалів"³ кінця XVII—початку XIX століть⁴. "Радикалізм" Бентама в його критиці правової системи тогочасної Англії був зумовлений вимогами часу: застаріла правова система разом із консервативною системою спадкового землевласництва були головними гальмами на шляху поступу капіталістичних перетворень. На часі була критика не лише діючої правової системи, а й її теоретичних засад. Принципи утилітаризму, на думку Бентама, дозволяли як здійснити таку критику, так і запропонувати нові засади законодавства: адже в правовій та політичній сферах діють ті самі мотиви та принципи, що й у моральній діяльності особи, отже саме ясне розуміння людської натури, що його дає утилітаризм, має бути покладене в теоретичні підвалини правової реформи. Попри те, що Бентам розвиває численні ідеї, на той час вже досить поширені в британській політичній філософії, він багато у чому відмежується від попередньої традиції у вельми показовий спосіб.

У своїй ранній праці "Фрагмент про уряд" (1776) — частині більшого твору, виданого лише

1928 року під назвою "Коментар до "Коментарів" Блекстоуна", Бентам піддає критиці правову теорію свого оксфордського вчителя Вільяма Блекстоуна. Передусім він критикує блекстоунівське обстоювання традиційності права. Бентам закликає до раціональної ревізії правової системи, перегляду способів визначення правової відповідальності, реформи системи покарання та розширення свободи в укладанні угод. Це, на його думку, слугуватиме не лише блага суспільства, а й індивідуальному розвитку особи. Проте вістря своєї критики Бентам спрямовував перш за все в напрямку філософських засад правової теорії Блекстоуна та його старших попередників, зокрема Д. Лока, хоча правовий натуралізм Блекстоуна був вкорінений значно глибше й своїми витоками походить ще з правової теорії Аквіната. Підтвердженням цьому можуть слугувати такі міркування цього класика англійського правознавства: "Цей закон природи, одвічний людству і проголошений особисто Богом, є, поза сумнівом, найвищим щодо будь-якого іншого. Він поширюється на весь світ, на всі країни, на всі часи; жодні людські закони не мають сили, якщо суперечать йому; вони набирають сили лише через нього, й уся їхня влада, безпосередньо або опосередковано, походить від нього"⁵. Такі засадничі поняття тогочасної правової філософії як природне право, натуральний стан та суспільна угода стають об'єктом Бентамової критики. Саме вона мала дати йому змогу сформулювати позитивну альтернативу попередньому "традиціоналізмові" та юснатуралізмові.

Заперечення ідеї природного права знаходить своє відображення у Бентамовій інтерпретації свободи. Він поділяє "негативний" підхід до визначення свободи як звільненості від зовнішніх обмежень та примусу. Визначаючи свободу як відсутність обмежень, він стверджує, що людина є вільною в межах її незалежності від інших. Бентам заперечує "натуральну" природу свободи, як чогось притаманного природному станові, що передувало виникненню суспільства: жодної "апріорної" свободи, в царині якої індивід був сам собі сувереном, ніколи не існувало. Люди завжди жили суспільним життям і ні в якому природному стані вони ніколи не перебували (хоча він і розрізнявав політичне та "натуральне" суспільства), ніколи не укладалося й жодної суспільної угоди: це поняття Бентам вважав не лише антиісторичним, а й

¹ Ibid. Chptr17. 1.XX.

² Див.: Raz, J. *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*.— Oxford, 1979.

³ Дотепно висловився з цього приводу Бертран Рассел: "Єремія Бентам, визнаний проводир "філософів-радикалів" — чоловік, якого годі було сподіватися побачити на чолі такого руху. Народився він 1748 р., але став радикалом тільки 1808 р. Він був страшенно соромливий і не міг без трепету перебувати в товаристві незнайомих людей." (Рассел Б. *Історія західної філософії*.— К., 1995.— С. 643—644).

⁴ Див.: Halevy, EHe. *The Growth of Philosophic Radicalism*.— London, 1928; Mac Cunn, J. *Six Radical Thinkers*.— London, 1910.

⁵ *Blackstone, W. Commentaries to the Law of England*.— Chicago, 1979.— P. 41.

украї шкідливим. Водночас він вказує на важливу своїми соціальними наслідками різницю між приватним та суспільним життям особи і стверджує, що свобода є безумовним благом, і хоч вона й не належить до фундаментальних цінностей, все ж є одним з віддзеркалень "великого принципу щастя".

Подібно до свободи, Бентам негативно визначає і закон (як це до нього робив Т. Гобс). Оскільки нормами цінностей для Бентама виступали насолода і страждання, свободу, як дещо "приємне", вважав за благо, тоді як її "неприємні" обмеження — за зло. Отож закон, що за самою своєю природою є обмеженням свободи і джерелом страждань для того, чия свободу він обмежує, виявляється злом *prima facie*. Це зло простягається до межі між державним контролем та свободою індивіда. Бентам визнає, що закони потрібні для існування суспільного порядку, й вважає, що добрі закони є необхідною умовою доброго урядування. На ролі держави та законодавства в досягненні суспільного благополуччя він наголошує особливо. Якщо захист правом і державою індивідуального економічного та особистого благополуччя досягне форм самоуправління, закон стане віддзеркаленням інтересів індивідуальної особи.

Надзвичайно важливим є той факт, що, заперечуючи вкоріненість закону в "натуральному праві", Бентам вважає закон простою командою, що виражає волю суверена. Саме ця "командна" теорія права, ототожнюваного із законом, перетвориться на наріжний камінь правової теорії Д. Остіна. Закон, що наказує морально сумнівні чи відверто злі речі, або речі, що не ґрунтовані на угоді, все одно лишається законом.

Проте найважливішою, з огляду на подальший розвиток правового позитивізму, рисою філософсько-правового вчення Бентама стало його тлумачення права, ґрунтоване на критиці ідеї природного права. Особливо детально він зупиняється на цьому в праці "Анархічні омани", написаній з метою полеміки з ідеями, відображеними у французькій Декларації прав людини. Над цією працею він працював з 1791 по 1795 рік, однак видана вона була лише 1816 року у Франції.

Відкидаючи ідею природного права, Бентам твердить, що права надаються або творяться законами, які, в свою чергу, є простими командами суверена. Отже, права і закони для свого існування потребують уряду. Хоча поряд з правами, вміщеними у законах, прихованого існування жодних прав, які передували б законам-командам суверена, Бентам не припускає.

На думку Бентама, поняття "природне право" є "мовне збочення" — двозначне, сентиментальне, фігуральне і таке, що призводить до анархічних висновків. У кращому разі таке "право" може вказува-

ти людям, що вони мали б робити, проте аж ніяк не може бути правовим обмеженням або вказувати на те, що можна, а чого не можна робити. Поняття природного права є оманливим, бо породжує ілюзію існування якогось загального "права" як такого, тобто права без певного об'єкту. Це може дати підстави людині вимагати чого заманеться на тій підставі, що вона нібито "має право". Наслідком впровадження в життя такого загального "натурального" права може стати лише зникнення права як такого, оскільки "право кожного — нічье право". На засадах такого широкого тлумачення права не зможе функціонувати жодна правова система, вважає Бентам. Отже ніяких загальних прав, проголошуваних у французькій Декларації, посто не може існувати.

Далі. Поняття природного права — суто фігуральне. Припущення існування таких прав, надумку Бентама, пов'язане з теорією суспільного договору, згідно з якою індивіди утворюють суспільство та обирають уряд, віддаючи йому певні власні "права". Проте ця теорія, вважає він, не просто суперечить історичній реальності, а й навіть не може слугувати корисним припущенням для пояснення походження політичної влади. Хоч би як виникали уряди — за традицією, силою чи за угодою, спершу мусить існувати уряд, який створював би їх.

Нарешті, ідея природного права анархічна. Таке право обертається на свободу від будь-яких обмежень, зокрема, обмежень правових. Первинне щодо позитивного законодавства природне право не може обмежуватися останнім, отож індивіди скеровуватимуться виключно особистими "природними" інтересами. Наслідком цього може стати лише повна анархія. Право, в його не позбавленому сенсу значенні, передбачає, що ніхто не може зазіхати на права іншого. Аби гарантувати це, право повинне мати примусовий характер. Більше того, "якщо право діє у безпосередній спосіб, воно має реалізовуватися через покарання" \ Саме такий? примусово-обмежувальний характер (абсолютно несумісний з ідеєю "природних та неприписуваних прав") і робить право правом — ще один бентамівський висновок, що перетвориться на провідну ідею правового позитивізму. Остаточний вирок, що його виносить Бентам природному праву, вартий цитування: "природні та неприписувані права — просто нонсенс, нонсенс риторичний, нонсенс ходульний".

Справжні права або ті, що Бентам називає реальними правами, можуть бути лише законними,! Таке ототожнення права з позитивним законом-! чиненайзагальніша характеристика правового позитивізму (який через це часто називають легізмом). Усі права мусять бути закріплені в законах! мати специфікований характер (тобто мати чітко

визначені як об'єкт, так і суб'єкт). Вони мусять вводитися залежно від того, наскільки сприяють збільшенню "загальної маси щастя", а якщо їхнє скасування сприятиме суспільному благу, вони маюТЬ скасовуватися. Права маюТЬ захищатися лише в разі їхнього законодавчого закріплення. Права поза законами — це, в кращому разі, лише бажані права.

Отже, відмовляючи поняттю "природного права" в раціональному сенсі, Бентам не збирається відмовлятися ані від поняття права, ані від визнання існування певних прав. Так, з позицій утилітаризму він зазначає, що реалізація індивідом прагнення до особистого щастя в суспільстві передбачає повагу до прав іншого. Нарешті, досі точаться суперечки, наскільки визнавані Бентамом права він вважав ґрунтованими на накладуваних законом обов'язках, які, в свою чергу, мусять ґрунтуватися на утилітаристському принципі користі¹. Передусім це стосується так званих "дозволяючих прав", якими особа наділена в разі відсутності відповідних приписів закону. Ця проблема не примусових та не обмежувальних прав стане одним з наріжних каменів у критиці аналітичної юриспруденції Дж. Остіна з боку чи не найвпливовішого представника правового позитивізму двадцятого сторіччя Г. Харта.

На цьому можна й закінчити переказ морально-правових поглядів Бентама, що справили вплив на становлення традиції правового позитивізму.

Ми свідомо обмежилися саме стислим і спрощеним "переказом" теорії Бентама, адже саме в такому вигляді її й було сприйнято подальшою філософською та політико-правовою думкою. Примітивізм та міщанську поміркованість часто закидали Бентамові, вказуючи на те, що з позицій його утилітаризму неможливо "відрізнити людей від свиней"². "Оракул вульгарного здорового глузду XIX сторіччя"³, як називав Бентама К. Маркс, із найнаївнішою тупістю ... ототожнює сучасного філістера — притому, зокрема, англійського філістера — з нормальною людиною взагалі. Усе, що корисне для цього різновиду нормальної людини та його світу, проголошується корисним самим по собі⁴. Ці типово марксівські "неакадемічні" оцінки наводять на згадку про гегелівську "Феноменологію духу", в якій бентамівський принцип ко-

рисності розглядався як закономірний продукт ідеології просвітництва, що неминуче мусив обернутися власним запереченням⁵. Якщо метафізично налаштовані німецькі мислителі просто відбувалися зневажливими поплескуваннями Бентама по плечу⁶, британці були схильні ставитися до нього значно поважніше, хоча серед тих, хто піддавав деякі з його ідей критиці, можна згадати і Г. Сіджвіка (на жаль, нечасто згадуваного у нас автора "Методів етики"), і Д. Міля, і Дж. Мура. А ось що писав молодший сучасник Бентама, великий мораліст Томас Карлейль: "Бентамівська користь, добродесність згідно із зиском та витратами, зводить цей Божий світ до мертвотної, нечутливої парової машини, неосяжну душу людини — до своєрідних терезів для сіна та будяків, насолод і страждань"⁷. Проте далі, "аби не ображати особисто Еремію Бентама, і тих, хто вірить та поважає його", він вважає за потрібне додати: "Цей брутальний машиноподібний утилітаризм ... вказував на наближення нової віри. Він означав перемогу над лицемірством ... Бентамізм містив у собі щось повне, мужнє; він сміливо віддавався тому, що визнавав за істину, він також не позбавлений героїства, хоча це й було героїство з виколотими очима"⁸.

Насправді, було б вищою мірою наївності вбачати у Бентамові людину, яка у своїх розумуваннях була неспроможна відрізнити людину від свині й не відчувати високого пафосу перетворення системи права та моралі, яким просякнуті його твори. Так, його теорія ґрунтується на доволі спрощених і схематичних засновках. Проте у цьому він — типовий син своєї доби та своєї культури і йому просто безглуздо це закидати. Він відмовляється "філософувати" про право, оголошуючи центральні поняття філософсько-правового лексикону "фікціями". Однак, з огляду на в'їдливі оцінки його ідей з боку континентальних колег, варто запитати, а чи багато дала правовій практиці філософічна *par excellence* "Філософія права" Гегеля? Адже Бентам переслідував суто прагматичні (так і хочеться сказати — утилітарні) цілі. Його цікавила реформа правової системи, що діє тут і тепер, як, до речі, й усі інші, відомі йому, правові системи. Закон набуває сенсу, вважає Бентам, виключно якщо він породжений конкретними соціальними обставинами,

¹ Див. з цього приводу: Hart, H.L.A. Bentham on Legal Rights // Oxford Essays of Jurisprudence. 2-nd series.— Oxford, 1973.— Pp.171—201; Lyons, D. Rights, Claimants and Beneficiaries // American Philosophical Quarterly, vol. 6 (1969), P. 173—185.

² Стратой Р. Коротка історія новітньої філософії — К., 1998.— С. 2

³ Маркс К. Капітал.—Т. 1.—М., 1955.—С. 516.

⁴ Там само. С. 623.

⁵ Див.: Гегель Г. В. Ф. Сочинения.—Т. 4.—М., 1959.—С. 312.

⁶ Втім, Бентам цілком міг відповісти взаємністю — жодної зацікавленості німецькою філософією його праці не демонструють.

⁷ Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории // Теперь и прежде.— М., 1994.— С. 64.

⁸ Там само. С. 140.

не випадково дослідники аналітичної юриспруденції вважають, що саме йому належить одне з перших формулювань так званого *social fact thesis*. Не випадково також і те, що саме з Бентама веде свій відлік історія правового *позитивізму*, тобто напрямку правничої думки, який вважає право "позитивним" (*positive*), або встановленим (*posited*), тобто втіленим у форму закону: *all rights must be legal and specific* — ця формула Бентама може вважатися програмною декларацією правового позитивізму. То що за таких настанов можуть дати розмірковування про природу права як такого, права, якого, на думку Бентама, просто не існує й ніколи не існувало? Найвеличнішу правову систему, що лягла в підвалини законодавства континентальної Європи, римське право, було створено за повної байдужості до "філософії права". Попри те, що в "Інституціях" та "Дігестах" ми знаходимо класичні визначення, які й донині живуть у правовій свідомості, римське правознавство всіляко уникало філософування, керуючись класичною формулою: *omnis definitio in jure civili periculosa* — ця думка римського правника I—II ст. Явлена повністю звучить так: "всьяке визначення у цивільному праві небезпечне, оскільки існує мало випадків, коли б воно не могло бути спростоване". Отже, якщо римське право обійшлося без "правових фікцій", то що вони можуть дати праву британському, ґрунтованому на звичаєвому праві і судовому прецеденті як одному з джерел правотворення? ¹ Бентамові це питання видалося б сучасно риторичним.

"Скільки всього,— вигукнув, спершись на лікоть, у глибокій та урочистій задумі вчитель танців Марсель,— є ... в менуеті!" — Що ми можемо додати? — І в праві також" ² — закінчує примітки до свого "Вступу до принципів моралі та законодавства" Бентам. Він чудово усвідомлював, що в праві "є багато всього", так само як усвідомлював, що стан тогочасної юриспруденції можна було порівняти з архітектурою, в якій не відрізняють вітальню від комори, а стелю — від стіни" ³. Однак наво-

дити лад у праві треба не нагромаджуючи "фікції", а прояснюючи "реалії". Зразок такої аналітичної праці дає сам Бентамів "Вступ", половину обсягу якого присвячено ретельній класифікації правопорушень та обґрунтуванню і класифікації покарань. Утилітаристська відмова від оперування "фікціями", попри всі позірні спрощення та схематизації виявилася надивовижу "утилітарною". Це, мабуть, і є головною причиною того, що спадщина Бентама справила такий плідний вплив на британську правову думку. Адже право — не метафізика, і що інше може бути критерієм життєздатності правової теорії, окрім успішної правової практики? Пересічний здоровий глузд, з якого так кепкували Бентамові критики, дозволив британцям проіснувати в правовому суспільстві, не зазнаючи ніяких революційних потрясінь, від часів Кромвеля аж до сьогодні. І що найцікавіше, за повної байдужості до правових "фікцій", на практиці демонструвати високу повагу до означуваних цими "фікціями" далеко не фіктивних прав і свобод людини.

Утилітаризм після Бентама матиме багату історію, якщо, звісно, доречно вживати слово "історія", коли йдеться про ідейну течію, яка й нині посідає належне місце на інтелектуальній арені. ⁴ Однак, якщо йдеться про філософсько-правові ідеї Бентама, то справжній розвиток вони отримали в британській аналітичній юриспруденції. Відмова від натурально-правових уявлень, визнання за правом виключно позитивної, закріпленої в законі, природи, сепарація права від моралі і звільнення закону від морального оцінювання як "справедливого" чи "несправедливого", ідея командно-примусової сутності закону, намагання очистити юридичну мову від "правових фікцій" та провести аналітичне прояснення мови права — усі ці ідеї Бентама перетворюються на провідні мотиви правового позитивізму, течії, що принесе чи не найвагоміші плоди на ниві англо-американської філософсько-правової думки.

Anatoly Ticholaz

JEREMY BENTAM'S UTILITARIANISM AND ORIGINS OF ENGLISH LEGAL POSITIVISM

The article is devoted to the origins of Jeremy Bentam's legal theory and its influence on the anglo-saxon legal philosophy.

¹ На правотворчій ролі судових рішень ґрунтується ще одна засаднича теза правового позитивізму, т. зв. *discretion thesis*, згідно з якою судді творять нове право, виносячи рішення "на свій розсуд" у випадках, які досі не мали прецедентів і не підпадають під жодну з існуючих норм. I

² *Intr. Notes. XXVII.* I

³ *Ibid. XXV.*

⁴ Особливо варто зазначити високу активність заснованого в University College Лондонського Університету на початку шістдесятих років нинішнього століття проекту The Bentam Project.